

درباره پدیده زاغه‌نشینی که حدود ۶۰ سال پیش یکی از معضلات جدی مشهد بوده است

سقفی برای گودال‌نشین‌ها

- نخستین گام برای اسکان زاغه‌نشینان

بافت زاغه‌نشین مشهد ارتباط بسیار نزدیکی باگسترش این شهر داشت. هرچه مشهداز جهات مختلف، به‌سوی بیرون پیش می‌رفت و بر جمعیت آن افزوده می‌شد، تهیه مسکن نیز سخت‌تر می‌شد. برای مهاجرانی که خودشان را به مشهد رسانده بودند تا یک زندگی بهتر داشته باشند، این ماجرابرنج‌تر بود. تاجایی‌که بسیاری از آن‌ها از خرید یا اجاره مسکن عاجز بودند و به‌ناچار به اراضی بایر و دورافتاده شهر رو می‌آوردند و در آن گودی می‌ساختند و با چوب و پارچه جایی را علم می‌کردند تا در آن زندگی کنند. بسیاری از آن‌ها کارگران کوره‌های آجرپزی بودند که در اطراف محل کار خود مستقر می‌شدند. گود «جلال» در خیابان سرخس یکی از همین محل‌ها بود که با شروع دهه۳۰ به یکی از مسائل مشهد تبدیل شده بود، البته زاغه‌نشینان در نقاط مختلف شهر حضور داشتند و شاید همین مسئله بود که شهرداری وقت مشهد و دیگر ارگان‌های استان را بر آن داشت که برای اسکان آنان دست به اجرای طرح‌هایی بزنند.

متولیان شهر برای اجرای طرح خود به سراغ آستان قدس رضوی رفتند که بیشتر زمین‌های بزرگ مقیاس شهر را در اختیار داشت. در ۱۶آبان‌ماه سال ۱۳۳۵ نامه‌ای از سوی مسعودی، رئیس کمیسیون کمک به مستمندان شهر، به سید فخرالدین شادمان (۱۲۸۶تهران–۴ شهریور ۱۳۴۶، لندن)، نایب‌التولیه وقت آستان قدس رضوی، نوشته و از آستان قدس زمین درخواست شد. در این نامه آمده است: «جمع کثیری از اهالی بی‌نوا این شهر در اراضی اطراف شهر زاغه‌هایی در جنوب و خارج شهر ایجاد نموده‌اند و در کمال بدبختی و کثافت در این نقاط زندگانی می‌نمایند. کمیسیون کمک به مستمندان مشهد ادامه این وضع رقت‌بار را مناسب اجتماع امروز، مخصوصا شهر مشهد ندانسته و در نظر گرفته‌است برای بهبود وضع زندگانی و رفاه و آسایش این عده مردم بدبخت، گرم‌خانه تهیه و آن‌هایی را که از کار افتاده در آنجا و بقیه را به کار وادر سازد. چون [زمین] زاغه‌های جنوبی شهر متعلق به آستان قدس می‌باشد، تمنا دارد موافقت و تصویب فرمایند که معادن ۵هزار متر[مربع] از اراضی مناسب آستان قدس واقع در کنار شهر را جهت این منظور در اختیار کمیسیون مستمندان بگذارند.»

- تلاش‌هایی که شکست می‌خورد

به‌استناد اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی این پیشنهاد مورد موافقت قرار می‌گیرد، زیرا رئیس کمیسیون کمک به مستمندان شهر چندی بعد در نامه دیگری به آستان قدس اظهار کرده است: «این پیشنهاد مورد موافقت قرار گرفته و مبلغ ۴ هزار و ۳۰۰ ریال هم بابت حق نقشه‌کشی اراضی مزبور (ظواهر) از اراضی اندشت یا (آبکوه) مطالبه شده است که پرداخت گردید. البته ظاهرا قرار بر تنظیم یک اجاره‌نامه نیز هست تا ساختمان‌سازی شروع شود که آستان قدس در این امر متعل می‌کند و طرح را نیمه‌تمام می‌گذارد، چون برنامه‌های بعدی نیز خبری از به‌ثمر رسیدن واگذاری و ساخت خانه نیست. احتمالا مسئله اصلی بر سر تعیین میزان اجاره بوده‌است. بنا بر یکی از اسناد آستان قدس درخواست «مبلغ ۱۴۰ هزار ریال حق‌الارض سالیانه به‌ازای هر هزار مترمربع» را دارد اما کمیسیون فقط ۲۵ هزار ریال برای همه زمین‌ها پیشنهاد می‌دهد.

دعوت از نماینده آستان قدس به جلسه استانداری یکی از تلاش‌هایی است که برای حل این موضوع صورت می‌گیرد. در ۱۵ آبان‌ماه سال ۱۳۳۶ نامه‌ای از جانب حسین رجیبون، معاون امور عمرانی استاندار خراسان، به مصطفوی، معاون فنی و املاک آستان قدس، نوشته شده که در آن به مسئله سکونت زاغه‌نشینان در زمین‌های آستان قدس که در اطراف شهر است، اشاره شده است. او در این نامه اظهار می‌کند که کمیسونی در استانداری برای رسیدگی به این مسئله تشکیل می‌شود و حضور نماینده آستان قدس را در این جلسه درخواست می‌کند. مسئول مربوط در پایین این نامه آورده است: «جلسه برای مسئله معانت دستگاه‌های ذی‌ربط از زاغه‌نشینی است و الان در هر طرف شهر مشهد، مسئله زاغه‌نشینی در مزارع شهر و اراضی آستان قدس رضوی است. خواهشمندم باتوجه به این موضوع در جلسه فوق شرکت فرمایید. البته ظاهرا این رشته سر دراز داشته و به همین راحتی‌ها به سامان نمی‌رسد.

- یک‌صدهزار متر زمین برای زاغه‌نشین‌ها

سال ۱۳۳۹ نخستین تلاش‌ها به ثمر می‌رسد. روزنامه خراسان هم‌زمان با بازدید گروهی از مسئولان در آبان‌ماه این سال از محل سکونت زاغه‌نشینان، در مقاله‌ای از وضع زاغه‌نشینان مشهد می‌نویسد که در گودال‌های متعفن و سیاه زندگی می‌کنند. در این گزارش آمده است: «بالاخره مسئولین امور شهر متوجه دخمه‌ای تاریک و نمناک که در گوشه و کنار شهر ملجأ گروهی بی‌نوا و بی‌پناه است، شدند و به این فکر افتادند که این محرومین دردمند را از چنین بی‌غوله‌های وحشتناکی بیرون آورند و به آن‌ها پناه دهند.»

در این مرحله ظاهرا نخستین مسئولی که به زاغه‌نشینان توجه می‌کند، تیمسار برخوردار، رئیس شهربانی، است. او فرمانده لشکر خراسان و شهردار مشهد را به دیدار زاغه‌نشین‌های پایین خیابان و دروازه قوچان می‌برد. خبر دیروز، تیمسار سرتیپ (نعمت‌ا….) معتمدی کردستانی، فرمانده لشکر ۱۲ خراسان، آقای (علی اشرف) پزشک‌پور، شهردار مشهد و تیمسار برخوردار، رئیس شهربانی مشهد از زاغه‌های پایین خیابان بازدید به عمل آورده‌اند و تصمیماتی درمورد بهبودی و رفاه حال ساکنین ناحیه مزبور اتخاذ گردید. آنگاه آقایان از زاغه‌نشینان دروازه قوچان بازدید کردند.»

خبر دیگری که در روزهای پرتاب و تب بازدید مسئولان از محل زندگی زاغه‌نشینان مشهد دیده می‌شود مربوط به بازدید دکتر سید محمد علی هدایتی، وزیر وقت دادگستری از زاغه‌های زابلی‌ها و سرخسی‌هاست که منجر به تشکیل هیئتی برای مسکن زاغه‌نشینان می‌شود. محمد مهران، نایب‌التولیه آستان قدس و تیمسار سپهبد کمال و تعداد دیگری از مسئولان همراه وزیر هستند. یکی از کسانی که قول مساعد همکاری به هیئت زاغه‌نشینان می‌دهد، نایب‌التولیه آستان قدس است که «مبلغ یک میلیون ریال وجه نقد و یک صد هزار مترمربع زمین در حدود جاده سرخس، جهت تهیه مسکن در اختیار جمعیت تهیه مسکن می‌گذارد.» همین مسئله باعث می‌شود سرتیپ برخوردار، نامه‌ای به تولیت آستان قدس بنویسد و از این بذل برای زاغه‌نشینان تشکر کند. در این مکاتبه با شماره ۸۲۶۹۵ در مرکز اسناد آستان قدس آمده است: «جهت انجام ساختمان خانه‌های مذکور… حسابی به شماره ۴۹۳ در بانک عمران باز شد که اصولا سازمان خانه‌های مذکور زیر نظر هیئت‌رئسه انجام و سه نفر

گزارش روزنامه خراسان، آبان سال ۱۳۳۹

از آقایان… ذیل چک‌های بانکی را امضا خواهند نمود، تمنا دارد وجه یک میلیون ریال را به حساب بانک مزبور بگذارند.»

- ۲ هزار خانوار زاغه‌نشین و هیئت تهیه مسکن تیمسار برخوردار در مکاتبه‌ای به تاریخ ۱۷ آبان ۱۳۳۹، جمعیت زاغه‌نشین‌ها و گودال‌خواب‌های مشهد را حدود ۲ هزار خانوار اعلام می‌کند و اطلاعاتی درباره تهیه مسکن و هیئت تشکیل شده برای بی‌غوله‌نشینان به خبرنگاران می‌دهد. او برای تحقق این امر دو پیش‌نیاز را مطرح می‌کند و می‌گوید: «اول زمین، دوم اعتبار جهت ساختمان. بدین منظور کمیسونی در دفتر تیمسار فرماندهی سیاه تشکیل و عده‌ای از رؤسا و شخصیت‌های مشهد حضور داشته و در نتیجه مذاکرات تصمیم گرفته شد که هیئتی به نام جمعیت تهیه مسکن تشکیل شود.»

طبق گزارش روزنامه خراسان در همین زمان، استاندار، نایب‌التولیه آستان قدس، فرماندهی لشکر، فرماندهی ژاندارمری، فرماندار مشهد، متولی مسجد، رئیس سازمان اطلاعات و امنیت، شهردار و رئیس شهربانی، در این هیئت گروه می‌نشینند تا این کار به انجام برسد.

تصویری از چادرهای زاغه‌نشینان در سه‌راه‌نوش مشهد (چهارراه صدر امروزی) سال ۱۳۳۹

سیده نعیمه زینبی افزایش فقر و تعداد مردمان بی‌سرنیاه به دنبال رشد وسعت و جمعیت شهر، یکی از مسائلی است که شهرهای زیادی با آن روبرو هستند. این مشکل برای مشهد از حدود شصت سال پیش پررنگ می‌شود و چندین منطقه زاغه‌نشین در اطراف شهر شکل می‌گیرد. اگرچه بسیاری از این مناطق اکنون در میان بافت شهری حل و به محلاتی آبرومند تبدیل شده‌اند. اما رد و نشان آن‌ها در میان اسناد و اخبار قدیمی همچنان پیداست. امروز به سراغ نسل نخست حاشیه‌نشینان مشهد رفته‌ایم تا بدانیم چه بر سر آن‌ها آمد و چگونه خانه‌دار شدند.

در کنار این هیئت، جمعیتی نیز به نام «هیئت عامل» شکل می‌گیرد که «کدیور، کیهان یغمایی، تقضلی، موسی قائم‌مقامی، امیر مجاهدی و حسین غنی‌اعضای آن را تشکیل می‌دهند». تیمسار برخوردار درباره این سؤال که این هیئت چه وظایفی را برعهده دارد به خبرنگار می‌گوید: «قبلا در نظر گرفته شده است که برای زاغه‌نشینان و مردمان بی‌بضاعت گود زابلی‌ها، تعداد هزار خانه ده‌اطاقی در یک قطعه زمین ۱۵۰متری در اراضی جنوبی جاده سابق قوچان، جنب دروازه قوچان ساخته شود و جهت زاغه‌نشینان و مردمان بی‌بضاعت در جاده سرخس، هزار خانه دو اطاقی در اراضی پایین خیابان، جنب محل نوافل سابق در راه سرخس تهیه و ساخته شود.»

باتوجه به شروع فصل سرما و رکود ساختمان‌سازی در شروع این طرح تصمیم براین می‌شود که «هشت دستگاه عمارت دو اطاقی به عنوان نمونه در کوی کمال الملک اراضی مشهد» و به‌وسیله «افراد خیر» ساخته‌شود. تیمسار برخوردار خبر از شروع این کار از نیمه اول فروردین سال ۱۳۴۰ می‌دهد و نوید می‌دهد تا پایان این سال برای زاغه‌نشینان خانه تهیه شود.

چیزی از این بازدیدها و صحبت‌ها و رکود ساختمان‌سازی در گودکان نیازمند شهرنیز مورد توجه قرار می‌گیرد و «اندرزگاه شماره یک شیروخورشید» با همکاری شهربانی خراسان، بین اطفال زاغه‌نشین شیرخشک توزیع می‌کند. مدتی بعد نیز به دستور سرتیپ معتمدی، فرمانده لشکر ۱۲ خراسان، عده‌ای از سربازان با بولدوزر به خیابان سرده می‌روند که بخشی از زاغه‌نشینان شهر در آن سکونت دارند و کوچه‌ها و خیابان‌های آن را که به‌شکل گودال‌های عظیمی درآمده، تسطیح می‌کنند. در نهایت در اواخر مردادماه سال ۱۳۴۰ کلنگ ساخت منازل مسکونی زاغه‌نشینان در اراضی سرخس توسط دکتر شمس‌الدین جزایری (۱۲۹۲–۱۳۶۹)، استاندار وقت خراسان، بر زمین تقریبا هشتاد هزار مترمربعی آستان قدس می‌خورد تا ساخت خانه‌ها با کمک خیران و اصناف شروع شود.

- ساخت خانه‌های بیشتر، برای ریشه‌کنی زاغه‌نشینی البته فعالیت‌های سال‌های ۱۳۳۹ تا ۱۳۳۴ به زاغه‌نشینی در مشهد پایان نمی‌دهد و خانه‌ها و کبره‌های ساخته‌شده در گودال‌های شهر در سال‌های بعد هم به عنوان معضل رخ می‌نماید. کم‌ا اینکه روزنامه خراسان در شماره ۹

اردیبهشت سال ۱۳۴۳ بار دیگر به سراغ زاغه‌نشینان می‌رود. طبق این گزارش سپهبد سید محمد صادق امیرعزیزی (۱۲۸۳تهران–۱۳۷۱پاریس)، استاندار خراسان و نایب‌التولیه آستان قدس، کلنگ ساخت خانه‌های سازمانی را بر زمین می‌زند. در این مطلب خبر از ساخت دویست خانه دواتاقی برای زاغه‌نشینان شهر در میان است.

طبق گزارش روزنامه آزادی، در سال ۱۳۴۴ طرح اسکان زاغه‌نشینان، برای مهاجران حیطة قائنی‌ها در انتهای بازار سرشور به اجراء در می‌آید. در واقع دولت در این سال تصمیم به ایجاد مسکن دائمی برای گودنشینان مشهد می‌گیرد و چهارصد واحد برای آن‌ها می‌سازد. زمین‌های این طرح نیز متعلق به آستانه است و ساختمان‌ها توسط شرکت «ساخت و ساز آبادانی مسکن تهران» ساخته می‌شود و نام کوی فروغی بسطامی را به خود می‌گیرد، ساختمان‌هایی که در یکم خردادماه ۱۳۴۶ افتتاح می‌شود. چند روز بعد روزنامه خراسان خبر کوتاهی درباره «منوعیت زاغه‌نشینی» چاپ می‌کند و در شرح خبر می‌نویسد: «به دنبال تصمیمی که شهرداری مشهد مبنی بر از بین بردن زاغه‌های اطراف شهر گرفته است، به کلیه زاغه‌نشینان اخطار شد که ظرف ۱۰روز زاغه‌های خود را تخلیه کنند.»

روزنامه آفتاب‌شرق نیز هم‌زمان با خراسان می‌نویسد: «در این اخطار تأکید شده است آن دسته از زاغه‌نشینان که مایل باشند از خانه‌های ارزان قیمت استفاده کنند، در این مدت مهلت قانونی می‌توانند تمایل خود را کتبا اعلام نمایند تا ترتیب انتقال آن‌ها به خانه‌های مذکور فراهم شود.»

شهردار مشهد نیز اعلام می‌کند: «شهرداری پس از تخلیه، زاغه‌ها را با بولدوزرها تسطیح می‌کند و به هیچ وجه اجازه ساختمان چنین مخروبه‌هایی را دیگر نخواهد داد.» نخستین خبر تخریب زاغه‌ها پس از این اعلام، در ۲۵ تیر ۱۳۴۶ در روزنامه آفتاب شرق به چاپ می‌رسد: «صبح امروز تیمسار سرتیپ (محمد) بنی‌اعتماد، شهردار مشهد، ضمن بازدید از محل زاغه‌نشینان گودال زابلی‌ها و محل کوره‌های متروک انتهای خیابان صفوی، واقع در کناره جاده سرخس، چون وضع نامطلوبی داشت، دستور دادند که بلافاصله زاغه‌نشینان به ساختمان‌های جدید منتقل و بولدوزرهایی که قبل‌تر آماده شده بودند برای درهم‌کوبیدن زاغه‌ها شروع به‌کار نمایند.» خبرهایی هم که از سال ۱۳۴۸ در روزنامه‌ها درج شده، مؤید آن است که شهرداری همچنان در تلاش است، مابقی کوره‌هایی را که اطراف آن‌ها زاغه‌نشینی شکل می‌گرفت، تخریب و آن‌ها را از محدوده شهر خارج کند.

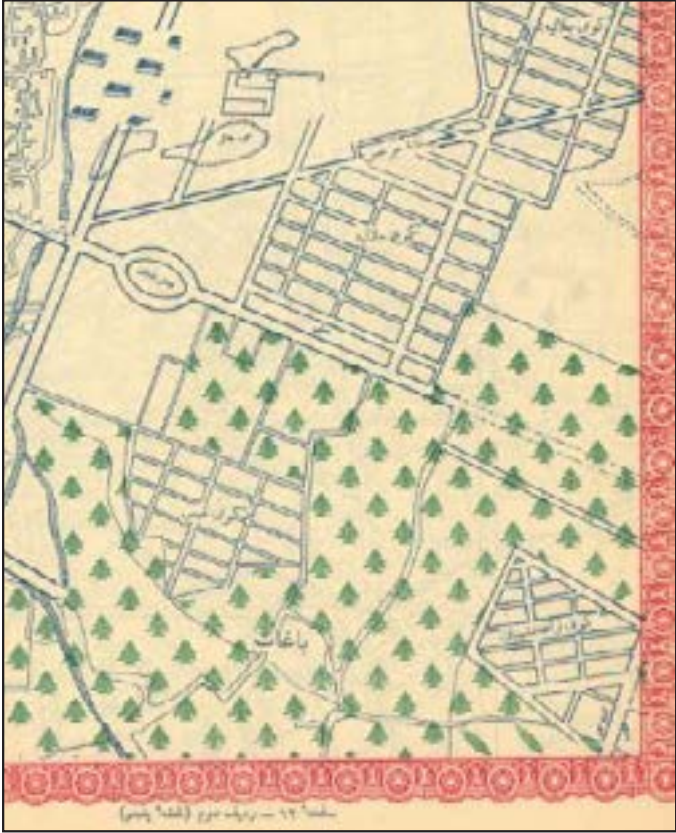
- زاغه‌نشینی، معضل ناتمام شاید تصور کنیم اجرای زاغه‌نشین‌ها در مشهد همین‌جا به پایان خود می‌رسد اما متأسفانه این معضل اجتماعی به همین راحتی دست‌از سرشهر بر نمی‌دارد. نامه‌نگاری‌ها و اخباری که در دهه ۵۰ موجود است، ما را با این واقعیت مواجه می‌کند که زاغه‌نشینی تمام نمی‌شود. فقط از یک محله به محله دیگر در اطراف شهر مشهد می‌رود. یکی از صورت جلسه‌های استانداری خراسان که مربوط به امور عمرانی شهر در سال ۱۳۵۵ است و در مرکز اسناد و توسعه شهری شهرداری مشهد موجود است، از وجود زاغه‌نشینان در خیابان آبکوه مشهد خبر می‌دهد، همچنین طبق یکی از گزارش‌های روزنامه خراسان در سال ۱۳۵۶ کار ساختمانی برای دویست خانه ارزان قیمت برای گروه‌های کم‌درآمد در خواجه ربیع شروع می‌شود. بناست صد دستگاه توسط آستان قدس و صد دستگاه توسط بنیاد نیکوکاری مشهد ساخته‌شود. سال ۱۳۵۸ نیز روزنامه اطلاعات خبری درباره ساخت خانه برای نیازمندان مشهد داده است. طبق این گزارش استاندار خراسان به همراه شهردار و جمعی از مسئولان از محل سکونت ۶۴ خانوار زاغه‌نشین در حسین‌آباد قائنی‌ها بازدید و اعلام کرده است: «تصمیم بر این است با استفاده از اراضی آستان قدس رضوی برای اسکان زاغه‌نشینان و چادرنشینان مشهد، خانه‌های پیش ساخته نصب یا خانه‌های جدید احداث شود.»
- این اخبار نشان می‌دهد که معضل زاغه‌نشینی در مشهد تا این سال‌ها ادامه داشته است و تلاش‌های مسئولان نیز نتوانسته است این مسئله را ریشه‌کن کند.

نامه آستان قدس برای تعیین تکلیف زاغه‌نشینان قلعه آبکوه سال ۱۳۵۵

تصویری از زاغه‌نشین‌های مشهد در سال ۱۳۳۹/بالا: سه‌راه‌نوش، پایین: حاشیه کمربندی

موقعیت کوی زاغه‌نشینان پایین خیابان در نقشه سال ۱۳۴۶ مشهد

